

Հաբեշտանում: Այստեղ ազգային վերածնութիւն գեռ հնարաւոր է: Աւետարանական առաքելութիւնն այդպիսի ազգային վերածնութիւն չպէտք է խափանէ: Եթէ նոյն իսկ ինքը յաջողութիւն ունենայ, որովհետեւ այդպիսով բաժանումներ է ձգում ժողովրդի մէջ: Նրա խանգարիչ ազդեցութիւնը պակաս չէ նաեւ այն ժամանակ, երբ աշխատանքն ապարդիւն է մնում: որովհետեւ ազգային քրիստոնէութեան հետ կապուած բոլոր թերութիւնները, նոր առաքելութեան դէմ եղած հակառակութեան շնորհիւ՝ դառնում են իրրեւ նուիրական և պահպանութեան արժանի: Ի՞մ կարծիքով քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնից բխած մի արդիւնաւոր ծառայութիւն կարելի է մատուցանել այս «քրիստոնէայ» ժողովուրդներին նրանով միայն, որ կարողանային ազգային կրթութեան պահանջների համաձայն նպաստել ժողովրդի բարձրացման և նախապաշարումների ոչնչացնելուն: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայերին, եթէ թուրքերը թողլ տան որ այդ ժողովուրդն ապրի այդպիսի ազգային վերածնութիւն այլ ևս հեռու հորիզոնի վերայ բարձրացող մի կարելիութիւն չէ միայն: Ամբողջ ժողովրդի կրթութեան աստիճանն այստեղ շատ աւելի բարձր է կանգնած: քան Հարեշներին: մինչև անգամ այստեղ գործում են իսկապէս դարգացած աստուածաբաններ, և զոցա հաշուում նաև այնպիսիները, որոնց գերմանացի պրոֆեսորներ սիրով յիշում են՝ իբրև իրենց ընդունակ և խիստ յարգելի աշակերտների:

Աւստի չպէտք է Հայերին քրիստոնէայ հաբեշների հետ մի աստիճանի վերայ դնել: Միմեանց կողքին դնելն այն միտքն ունի, թէ ինչ որ Հայերի համար յուսալ իրաւացի է, այդ հաբեշների համար ևս բոլորովին անկարելի փափագ չպէտք է համարուի:

Այդպիսի ցանկութեանց կատարումն ի հարկէ խիստ կրթութեամբայ, եթէ Եւրոպայի քրիստոնէայ ազգերը շարունակեն այդ ժողովուրդների վերայ բացառապէս իբրև կուռեականորեն և իրենց իշխանութիւնը արեւելքում ընդարձակելու միջոցների վերայ նայել: Գանգատուում են այն բարբարոսական խտութեան դէմ, որով այդ քրիստոնէաները պաշտպանում են իրենց ազգային սեպհականութիւնը: իրենց ազգի յոյսերը: Արդարեւ դա առանց հիմունքի չէ: Բայց եթէ մեկը մտածէ, թէ ինչքան նոքա քիչ և Եւրոպայի ժողովուրդները շատ են ստացել (համ: Առկ-ԺԲ 48), այն ժամանակ թող չէ կարելի տալ մտածելու, որ նոցա աչքում գերան կայ, իսկ Եւրոպայի քրիստոնէայ ժողովուրդների աչքում չիւզ:

ԿՐԿԻՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՒ

ՄՐՄԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՐԸ:

Ինչպէս անցեալ անգամ յայտնեցինք, այս նիւթին վերաբերեալ մեր յօդուածն Արարատի ապրիլ հում արժանացել է շատ ընդարձակ պատասխանի, որ ներկայացնում է 20 երեսից բաղկացած մի առանձին տետր: Միութարեանց դատի պաշտպանըն այս անգամ Հացոնու փոխարէն Շիրակացին է. ասել է թէ վննետիկի միարանութիւնը իւր մատնան զոնդն է տապարէղ հրաւիրել՝ անշուշտ այդ դատին շատ մեծ նշանակութիւն տալուց: Դժբաղդաբար մեր ընթերցողների մեծազոյն մասը միջոց չունի երևի Բազմալէպն և իւր այդ վերջին հրատարակութիւնը կարդալու: արժէր կարդալ՝ թէկուզ մեծահոգակ միարանութեան արդի վիճակի ու բռնած ուղղութեան մասին մի դադափար կազմելու համար: Բայց զոնէ նոքա, որոնք կարդում են և որոնց փոքր ի շատէ ծանօթ է Շիրակացին իւր նմանը չտեսնուած գրութեան քննութիւնը հասկանալու, թէ ինչ ասել է նորա հետ վէճի բռնուել՝ վիճել մի մարդու հետ, որ տրամաբանութեան և բարոյադիտութեան տարբեր կանոններով է առաջնորդուում, քան սովորական մահկանացուներս: որի գրիչը ոչ մի տեղ կանգ չի առնում, որ ամենաճանր անձնական վիրաւորանքներ է հասցնում՝ առանց գուցէ զգալու իւր արածը, ամբիոնի վրայից է խօսում ձեզ հետ՝ պատմութեան դասեր տալով իբրև մի հասարակ դպրոցականի, թէպէտև մինչև այսօր այն ամենահասարակ բանը չի իմացել օրինակ, որ հաբեշները միարեակ են և ոչ նեւտորական:

Նախորդ յօդուածում մենք տշխատել էինք որքան կարելի է մեղմ լեզու դործ դնել խոյս տալ անտեղի վիճաբանութիւնից և մեր առաջ դրած խնդիրը միայն պարզաբանելու զուտ պատմական տեսակետից՝ անուշադիր թողնելով հակառակորդի անվայել յարձակութեան ոճը և

կողմնակի ոտնձգութիւնները: Բայց մեր նոր ակօղեանը բոլորովին հակառակ ընթացք է բռնում: Իւր ճառք սկսում է նա մի մեղադրանքով իրրե թէ «տարիներ յառաջ իսկ Արարատ իրեն կէտ նպատակի դրած էր արդէն յարձակողական կերպով կրօնական խնդիրներ յուզելու հակամթիթարեան հոսանք մի յառաջ բերելու համար» և մենք շարունակում ենք այն «շահագէտ աշխարհիկ պարտնայց» զործը որոնք Արարատին այդ ուղղութիւնն են տուել:— Այդպիսի զրախօսութիւններով զրազուելու մենք ի հարկ է ախորժակ չունինք. կկամենայինք միայն ապահովեցնել Շիրակացուն եւ իւր միաբանակիցներին որ մեր դադափարը յամենայն դէպս այնքան բարձր չէ նոցա միաբանութեան մասին և մենք վերջինիս այնպիսի մեծ զօրութիւն չենք վերագրում որպէս զի նորա դէմ հալածանք հանելու հարկ տեսնէինք: Մեզ հետ միասին ամեն ոք, ով անձամբ գտնուել է Ղենետիկում կամ լաւ ծանօթ է Միթիթարեանց վերջին ժամանակի գործունէութեան՝ կվկայէ որ Ղենետիկի միաբանութիւնը շատ յետ է մնացել ժամանակից և դժբաղդաբար հետզհետէ կորցնում է իւր նախկին մեծ նշանակութիւնը մեր գրականութեան համար: Հեռու գտնուելով լուսաւորութեան մեծ կիզբոններից և շատ փակ կեանք վարելով նա գրեթէ չի ենթարկուում ժամանակակից գիտութեան մանաւանդ հակայական քայլերով առաջ գնացող պատմագիտութեան՝ ազդեցութեանը: Նոր սերունդը դաստիարակուում է այստեղ հնի մօտ՝ հին եղանակով առանց դրսի թարմ մարդոց հետ շփուելու և այսպէս յառաջ են գալիս երիտասարդ ուժեր որոնք շատ եռանդ ունին ձգտում նաեւ նոր հովերով սաւառնելու: Բայց թեւերը կապած են. կարգում են թէ և նոր գրքերի բայց արդէն մի անգամ ձեռք բերած ակնոցներով. բարձրագոյն կրթութեան մթնոլորտում չեն զարգանում՝ զուտ գիտութիւն և գիտնական մեթոդ մատակարարող ուսուցչականների ձեռքի տակ այլ իրրե ինքնուներին յատուկ անձնապատանութեամբ: Այս-

պիսի մի նոր սերունդի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն է ահա Շիրակացին. մենք նորան յարգում ենք իրրե խիստ եռանդուն, չափից դուրս աշխատասէր և գործունեայ, ճակատով մարդու և կշարունակենք յարգել հակառակ իւր բոլոր թշնամանքներին, բայց աւելի ուրախ կլինէինք, եթէ մեր գործը նորա հետ չընկնէր: Ինչքան աւելի ախորժելի էր մեզ պատմական խնդիրների վերայ օր. Հայր Տաշեանի հետ վէճ ունենալ, Ղենետիկցիք իրրե աւանդապաշտ, բուն հայկական ծէսերի և սովորութիւնների պահպանութեան համար աւելի նախանձախնդիր քան նոյն իսկ մենք խական հայերս, մեր և իւրաքանչիւր հայի համակրութիւնն իրենց կողմն ունին միշտ: Բայց չի կարելի չխոստովանել որ Ղենետիկցիք վերջին ժամանակներս աւելի առաջ են գնացել Ղիննայի պէս մի առաջնակարգ մայրաքաղաքում գտնուելով և յարաբերութիւն պահելով նորա նշանաւոր համալսարանի հետ՝ սոքա աւելի յարմարութիւն ունին բարձրագոյն գիտութիւն ձեռք բերելու և օգուտ են քաղում այդ յարմարութիւնից: Եթէ Շիրակացին թոյլ կտայ մեզ մի անկեղծ բարեկամական խորհուրդ տալ այդ այն կլինի որ փոխանակ մեր մէջ եղած դատը քննող մի յանձնաժողով կազմելու համար մի ըստական զումար առաջարկելու աշխատէ այդ գումարը յատկացնել տալ իւր միաբանութիւնից մի քանի ընդունակ երիտասարդների եւրոպական գիտութեան զլխաւոր կեդրոններն ուղարկելու: այդպիսով թէ մեր դատը շատ աւելի հեշտութեամբ կարելի կլինի վերջացնել և թէ Ղենետիկի միաբանութիւնը կկարողանայ իւր դիրքը պահպանել որ նա այլապէս հետզհետէ կկորցնէ անշուշտ:

Մի ուրիշ կէտ որ բացատրութեան կարօտ է և որ զլխաւոր արգելքն է մեր և Միթիթարեանների մէջ իրար խօսք հասկանալու՝ այդ նոցա մտքերի վերայ բռնացող այն ոգին է որ մենք ընդհանուր բառով կաթոլիկութիւն ենք անուանել կաթոլիկութիւն ներկայ դէպքում ի հարկ է նեղ մտքով առած՝ իրրե կրթութեան այն եղանակը որ Յիսուսեան

կրօնաւորներն զպրօքնց կընելով՝ տիրապետող է դարձել այժմ ամբողջ կաթողիկ աշխարհում և զօրեղ ազդեցութիւն է գործում դժբաղդաբար նաև Մխիթարեաններն վերայ: Շիրակացին վիրաւորուած է երևում մեր խօսքից՝ թէ այդ կաթողիկոսութիւնը «ընդունակ է դարձնում մարդոց սեւը սպիտակ տեսնելու» և հակասական է համարում ու ծաղրում մեր անկեղծ բարեկամական ջատագովութիւնը Մխիթարեանների համար՝ թէ նոքա յիշատակարաններ չեն կեղծել այլ իւրեանց տարօրինակ տեսութիւնները կաթողիկական ոգու ազդեցութեան ներքոյ են աշխարհ հասնել: Բայց որ այստեղ ոչ մի հակասութիւն չկայ և բոլորովին տարբեր բան է իւր ստացած կրթութեան շնորհիւ՝ յակամայից՝ սեւը սպիտակ տեսնել և տարբեր՝ տեսածը գիտակցաբար կեղծել: այդ մենք ուրիշներին բացատրելու հարկ չունինք: միայն այսքանը կիրկենք, որ եթէ կաթողիկոսութիւնը ի նկատի չունենայինք, բացատրել և արդարացնել չէինք կարողանայ մի շարք սովորական կեանքում անբացատրելի և աններելի՝ երեղթների և ամենից առաջ թոյլ չէինք տայ մեզ խօսել մի մարդու հետ՝ որ համարձակուում է ասել թէ մեր լեզուն ու դիտաւորութիւնն իրար հակառակ են: — Կատարելապէս անկողմնապահ մեզանից ոչ մէկը չէ ի հարկ է ինչքան և լինել կամենայ. ամեն ոք կամայ ակամայ մի որոշ ազդեցութեան ներքոյ է գտնուում: Բայց եթէ մենք իրաւունք ենք համարում մի մեծ խտիր դնել մեր և կաթողիկ Մխիթարեանների մէջ՝ այդ նորա համար է, որ մենք մարդու բարոյական արժանաւորութիւնները և մտաւոր ընդունակութիւնները նորա դաւանութեան հետ չենք կապում և մէկի մասին մի անգամ սխալ գաղափար կազմելուց, առհասարակ որևէ սխալ աննելուց, յետոյ՝ ընդունակ ենք մեր սխալը տեսնելու և ուղղելու: եթէ օրինակ անցեալում մեր եկեղեցւոյ անդամներից մէկն իւր ուխտին զրոյց և ուրիշ դաւանութիւն է ընդունել՝ զայրանալով նորա դէմ, տգէտ տխմար չենք դարձնի կամ աշխատի անպատճառ, որ զա-

ւանակից երեւոյ՝ եթէ նշանաւոր գիտնական անձն է, ինչպէս և մեր հայրերը չեն արել: Եղբին դատապարտելով չեն մոռացել յիշել, որ նա բարեբարոյ մարդ էր, եկեղեցական բարեկարգութեանց մասին առանձին խնամք է ունեցել: Համբրտնացուն իբրև օտարասիրի մեղադրելով՝ զնահատել են այնուամենայնիւ նորա հանձարը անձնական արժանիքները: Մխիթարեանն այդպէս վարուել կարող չէ: Նորա տեսակէտով բոլոր մեր այն հայրերը որոնք մեծ անուն ունին, գիտուն են եղել նշանաւոր գրուածների թողել՝ ուղեն չուղեն պէտք է անպատճառ քաղկեդոնական կաթողիկ լինեն: Իսկ նոքա որոնց հակաքաղկեդոնական լինելը չընդունել անկարելի է՝ տգէտ են և անհասկացող, նոցա գրուածները «աստուածաբանական տպացուցութենէ զուրկ» հայհոյական: Այսպէս՝ Շիրակացին կրկնելով այն առասպելը թէ Հայոց եկեղեցին հին և նոր մասերի է բաժանուում, հնի կամ քաղկեդոնականի մէջ հաշուում է՝ «Ե. դարու մեր տպուած ու անտիպ մատենագիրներն, զոցա վրայ աւելացնելով թէոդոր Բաթենաւոր, Մաթուսաղայ, Սողոմոն Մաքենոցաց վահագայրը, Ան. Շիրակացին, Բովհ. Օձնեցին, Նոստրովիկ թարգմանիչ, Մեսրոբ երէց, Սերեոս, Ստեփաննոս և Մովսէս Սիւնեցիք և այլքն», ինչ պատճառաբանութիւններով իւրաքանչիւրը՝ տեղը չէ ի հարկ է մի առ մի քննել, բայց այսքանը կարելի է ի նկատի ունենալ, որ օր. Մաթուսաղայից մեր ձեռքը հասած միակ գրաւոր յիշատակարանը՝ Սա. Օրբելեանի պատմութեան մէջ գտնուող դաւանական թուղթը, յատկապէս քաղկեդոնի ժողովի դէմ է գրուած: Ան. Շիրակացու երկասիրութիւններից միայն «Բայանութիւն Տեառն» ճառը կարող է գաղափար տալ նորա դաւանութեան մասին, և այն նպատակ ունի Հայոց Բայանութեան տօնը Բունաց և Կաթողիկների դէմ պաշտպանելու: Ստեփաննոս Սիւնեցու մասին Օրբելեանից միայն յայտնի է, որ նա տեղից տեղ հալածուում էր երկարակութեան դէմ մաքառելուն և Հայոց

դաւանութիւնը պաշտպանելուն համար, և նորա անուամբ մնացած թղթերը դէմ են Զողկեդոնի ժողովին և երկարակութեան: Սակայն Մխիթարեանն օգից փաստեր առնելով կանգէ: Թէ Մաթուսաղան և Սա. Սիւնեցին այնուամենայնիւ քաղկեդոնական են և նոցա գրուածները ուրիշների ձեռքով աղաւաղուած. իսկ Ան. Շիրակացուն թուղթն անփաւերական է: Թէ և այդ թուղթը մեր մատենադարանի Ժ. դարու ամենապատուական ձեռագրի մէջ է գտնուում և նորա վաւերականութիւնն իսկական պատմագետի համար ոչ մի կասկածի ենթարկուել չէ կարող:

Ահա այս կաթողիկոսական հայեցողութիւնն է, որ յիրաւի աղարդիւն է դարձնում մեր Մխիթարեանների հետ ունեցած վեճը: Մինք ձգտում ենք խնդիրը պատմադիտական հիմունքների վերայ դնել, իսկ նոքա նայում են նորա վերայ դաւանաբանական հայեացքով: Թ. Օձնեցու անուամբ մեր ձեռքը հասած մի ծառ հրատարակեցինք մենք, որի վաւերականութիւնն ըստ մեզ կասկածելի չէ երբէք: Շիրակացին բոլորովին հակառակ կարծիք ունի և աշխատում է այդ ծառի անվաւեր լինելը ցոյց տալ. — շատ բարի: Բայց եկէք տեսէք, որ նա չէ քաշուում պնդելու մինչև իսկ, թէ այդ ծառը նոյն այն թուականին է գրուել կամ կեղծուել, երբ գրուել է նորան պարունակող ձեռագիրը, զիտէ նաև օվ է կեղծել՝ անմահ յիշատակաց արժանի Սիմէոն մեծ կաթողիկոսը: Արդ, եթէ շատ չանցած մի շատ աւելի հին ձեռագրի մէջ նոյն ծառը գտնուի՝ մեր հակառակորդն անշուշտ չպիտի քաշուի հաստատելու, որ այդ ամբողջ ձեռագիրն ևս կեղծած է. այո՛, եթէ նոյն իսկ ինքը Թովհան Օձնեցին ողջ ողջ գերեզմանից ելնէ ու ասէ, որ ինքն է այդ ծառը գրել և հակառակ է եղել Զողկեդոնի ժողովին՝ նա էլի մի բան կգտնէ. կամ Օձնեցին իւր անցեալը մոռացած կհրաշակուի, կամ Սիմէոն կաթողիկոսը կհամարուի նորա տեղ խօսող: Այդպիսի բան է կաթողիկոսութիւնը: Մի մարդ՝ որ առաջ

ու առաջ՝ դաւանաբանօրէն, այնքան վրասա՛հ է Թովհ. Օձնեցւոյ երկու բնութիւն ընդունելուն, որքան մենք օրուայ լուսոյն, ի՞նչ կարելի է նորա մօտ պատմականօրէն ապացուցանել: Փորձենք այնուամենայնիւ: Շիրակացին իւր դրուածքի մէջ անթիւ խնդիրներ է շօշափում, սար ու ձոր ձգելով խօսքը. մենք միջոց չունինք նոցա բոլորով դրաղուելու, այլ մեր ասելիքը երկու զխաւոր կէտերի շուրջ կկենդրոնացնենք. ա) Վաւերական է արդեօք մեր հրատարակած ծառը և ի՞նչ դաւանութիւն ունի Թ. Օձնեցին Բրնութեան խնդրի նկատմամբ, լինի նա հեղինակ այդ, թէ միայն ընդդէմ նրեւութականաց ծառի. բ) Ի՞նչ է իսկապէս Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը և ինչով է տարբերուում քաղկեդոնականութիւնից և աղանդաւոր միաբնակութիւնից:

Երկու ծառի անհարազատ լինելուն առաջին և զխաւոր փաստ Շիրակացին այն հանգամանքն է համարում, որ մենք ասել ենք, թէ այդ ծառը պարունակող ձեռագիրների բովանդակութեան հիմնական մասը կազմում է թղթոց զիրք կոչուած հետաքրքիր ժողովածուն, մինչդեռ թղթոց զրքի հնագոյն օրինակը Անտօնեան Հարց մատենադարանում գտնուածը լինելով՝ այդպիսի ծառ չունի իւր մէջ: Արդ, Կ. Պօլսից անցնելիս մենք անձամբ տեսել ենք Անտօնեան Հարց ունեցած օրինակը նոցա մատենադարանում և կարող ենք հաւատացնել, որ մեր ձեռագիրները բոլորովին տարբեր ժողովածուներ են ներկայացնում, քան նոցա օրինակը: Թղթոց զիրքը հիմնական մասն է կազմում մեր ձեռագիրների՝ ասել էինք նորա համար, որ մէկի նիւթերի ցանկի մէջ ընդհանրականից և մի քանի երկրորդական գրուածներից յետոյ՝ «Եղազս թղթոց զրոցն է» վերնագիրը կայ: Այժմ միջոց ունինք ստուգելու (առաջ չունենինք), որ նոյն իսկ այդ վերնագրի ներքոյ գտնուած նիւթերը մեծ մասամբ տարբեր բաներ են, քան Անտօնեանց օրինակի բովանդակութիւնը. ընդհանուր է միայն Վրաց բաժանման մասին եղած գրա-

գրութիւնը և մի քանի ուրիշ թղթեր՝ մենք չունինք նոցա օրինակի թանկագին հին յիշատակարձները, բայց դորա փոխարէն Անանիայ կաթողիկոսի թղթերը, Տուռնորդու թուղթը և այլ հետաքրքիր գրութիւններ։ Ես մենայն գէպս ուրեմն Շիրակացու առանց այն էլ անհիմն փաստը (որտեղից գիտէ նա թէ թղթոց գիրը անուսով բոլոր մատենաները նոյն օրինակից պիտի արտագրուած լինէին և նոյն բովանդակութիւնն ունենային) բողբոջին հերքում եւ Անտոնեանց օրինակի մէջ կայ յիշաւի մի թուղթ՝ Ծրանեւոյն Եովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի, ապացոյց յերկուց Բնութեանցն ասել զՓրկիչն կամ մի Բնութիւն, վերնագրով, բայց այնպիսի կապակցութեան մէջ, որ աւելի հաւանականաբար Եովհաննէս Բ. կաթողիկոսին է պատկանում քան Եովհաննէս Դ. իմաստասիրին։ Թղթերի այն ամբողջ շարքը որի մէջ նա գտնուում է պակաս է մեր ձեռագիրների մէջ։

Ի՞նչ վերաբերում է այն հարցին, թէ ինչպէս կարող էր մի առողջ գատողութեան տէր մարդու մտքից անցնել, որ Յ. Օձնեցու անուամբ հրատարակուած ճառի «յերիւրոյն հաւանօրէն Սիմէոն կաթողիկոսն եղած ըլլալու է» մենք երկարաբանել աւելորդ ենք համարում։ Շիրակացին իւր տարօրինակ կարծիքը հիմնելով այն փաստի վերայ, թէ Սիմ. կաթողիկոսին «երբևէ կատարեալ Հաղբատացի վարդապետի» խոչընդոտն էր Եովհ. Օձնեցին՝ իւր ընդդէմ՝ Երեսմութականաց ճառի վարդապետութեամբը, մոռացել է դժբաղդաբար, որ նորա ժամանակ դեռ ընդդէմ՝ Երեսմութականաց ճառը չէր յայտնուել և լոյս չէր տեսել Չափեանի Օձնեցուն քաղկեդոնական հռչակող պատմութիւնը, այնպէս որ նորա համար անհնարին էր մտածել, թէ իւր ամենաարժանաւոր նախորդներից մէկը՝ հասարակ ժողովրդի մէջ տարածուած աւանդութեամբ իսկ իբրև Երեսմաց գէմ քաջ ախոյեան յայտնի ուրիշ դաւանութիւնն ունենալ կարող էր, քան ինքն ունէր։ Եթէ այդ կաթողիկոսը չէ խղճած մեծամեծ փոփոխութեանց ենթարկել տօնա-

ցոյցը՝ և՛ նա այդ արել է նա իւր հայրապետական բարձր իշխանութեամբ և չէ ծածկել արածը, այլ իւր յառաջարկների մէջ զեղեցիկ կերպով բացատրել է մի առ մի իրեն այդ ձեռնարկութեանց մէջ առաջնորդող սկզբունքները։ Դիմադրի նրբամտութիւնն ունենալու է՝ այդ մի հանգամանքից եզրակացնելու համար, թէ նա կեղծ թղթեր շարադրելու ընդունակ էր, կեղծելու մասին մարդիկ զանազան ժամանակներում զանազան զարգացումներ են ունեցել և եթէ նախկին դարերում կարող էր մէկը լոկ բարեպաշտական զգացումից դժբաւած տօնելի մի անձի անուսով նոր ճառ յերիւրել և ներելի կլինէր՝ ԺԸ. դարում խաբարայի մէկը միայն, անձնական գիտումներիով այդպէս վարուել կարող էր իսկ Սիմէոն կաթ. ի պէս մի մարդու մասին առանց պատկառանքի խօսելու համար՝ մի հայի երականութեամբ բոլոր հայկական արիւնքը պէտք է սպասուած լինի։— Ով կեղծ գրականութեամբ այնչափ զբաղուել է, որչափ մենք առիթ ենք ունեցել, նա գիտէ որ կեղծելու համար էլ որոշ կանոններ կան և առանց Շիրակացի Հ. Բ. Սարգսեանի «Քրիստոսութիւն Եովհ. Մանգակունց» գիրքը կարդացած լինելու կասէ՝ կարողէ արդեօք այս ինչ պատմական յիշատակարանը կեղծ լինել թէ ոչ։ Երեսմութիւն թէ «Ընդդէմ՝ դաւանողաց մի Բրիտոսս յերկուս բնութիւնս» ճառն ուրիշ Եովհաննէսի կամ մի ուրիշ հեղինակի գործ է և պատահաբար Օձնեցուն վերագրուած՝ այդ տարբեր է. դորա դէմ մենք բացարձակ առարկութիւններ չունինք, ինչքան և հիմունքից զուրկ լինի այդ ենթադրութիւնը, բայց թէ նորա հեղինակը ով կուզէ թող լինի՝ կեղծելու իւր գրութեան ուրիշին ընծայելու մտադրութիւն չէ ունեցել, այդ հաստատապէս ասել կարող ենք, նորա մէջ կեղծիքի ամենաթեթեւ ճանն անգամ չկայ։ Թէ ինչու «կատարեալ կեղծիք» և «անհարազատութեան նշան» է օրինակ նորա վերջը ի հարկ է ոչ հեղինակի ձեռքով, աւելացրած յիշատակարանը, որի համաձայն Ն. Համբարձումյան այդ թուղթը հասել է Պոլիս է տարել՝ այդ միայն Շիրակա-

ցուն է յայտնի Նթէ յիշատակարանը գրողը ոչ մի տեղից տեղեկութիւն չունէր այդ մասին՝ ասիա դժուար է հասկանալ թէ ինչու նա «յիշեալ ծառը հին վաւերական երեցնելու համար» անպատճառ Համբրոնացուն պիտի յիշէր: Երբ ուղղադաւանութիւնը Շիրակացու տեսակէտից շատ էլ վստահելի չէր մի Հաղապատացու համար: Բոլորովին մտացածին է նաև «անհարազատութեան զաղանիքը» պարզող նշան համարել «պատճէնի կամ ընծայականի» պակասութիւնը և խորհրդաւորութիւն տեսնել վերջարանի մէջ: Պատճէն այդ ծառն անշուշտ ունեցել է և մենք նորա առանձին հրատարակութեան յառաջարանի մէջ ակնարկել ենք: Թէ ում կարող էր նա ուղղուած լինել, բայց որ պատճէնը ընկել է ինչպէս նման ուրիշ հազարաւոր հին գրուածքներին՝ խորհրդաւոր ոչինչ չկայ այդտեղ: Ընդհակառակն եթէ նա մի շինծու պատճէն ունենար՝ պաշտօնապէս ուղղուած առ հաւորէն եկեղեցին Հայաստանեայց և կամ առ յոյնս և կամ առ հայրապետ ոմնս՝ այն ժամանակ իրաւունք կունենայինք նորա հարազատութեան վերայ կասկածելու: Վերջարանը, որ հեղինակն իւր համաստութեան հարկն է կամեցել հատուցանել ընթերցողներին, այնքան պարզ է և անկեղծ, որ փոխանակ նորա խօսքերը աննպատակ կերպով ընդդժելու, աւելի լաւ կլինէր դաս առնել նորանից: Իսկ երբ Շիրակացին նորա գրուածքի մէջ «իրարու խիստ հակասական և տարտամ պարտաքաներ» է դտնում, այնու, որ իբր «Եկեջ 192 կը ծանուցանէ, թէ այդ ծառը կը գրէ առաջին երեք տիեզ. ժողովները չընդունող նեստորականաց գէմ», իսկ 193 էջում ընդհակառակն իբրեւ Երեւութականներ և Ապողինարիոսեանս կը յանդիմանէ զանոնք: «Եկեջ 195 դարձեալ իբրեւ ժողովարանին քաղկեդոնի և Լեոնի» խօսքը կը շրջէ անոնց վրայ—չգիտենք արդեօք ուրիշի գլխով է ծաղր անում թէ իրան է կամենում ծաղրելի կացուցանել: Մենք ի հարկ է հայերէն լեզուի հմտութեան վերաբերմամբ յաւակնութիւն չունինք Շի-

րակացու և նորա միտքանակիցների հետ ոտք մեկնելու և հղատակօրէն խոնարհուում ենք նորա խորին արհամարհանքով մեր անհասկացողութիւնը յանդիմանող խօսքերի առաջ, այնուամենայնիւ այդ ծառի միտքը շատ պարզ է մեզ համար և ոչ մի հակասութիւն չէ պարունակում:

Ոչ Նեստորականների դէմ է գրուած նա և ոչ Ապողինարեանների այլ ինչպէս վերնադիրն է ասում: «Ընդդէմ դաւանողաց զմէքիստոս յերկուս բնութիւնս»: Հեղինակը դեղիկ կերպով բացատրում է նախ թէ ինչպէս այդ դաւանութիւնն ունեցողները, չնայած իրենց արտաքին պաճուճանքներին, հրապուրիչ լեզուին՝ երկու կամք և երկու ներգործութիւններ բաժանելով քրիստոսի մէջ և մարդկային կրքերը «յատուկ մարդոյն միայնոյ» վերադրելով՝ կամայ ակամայ դէպի նեստորական մոլորութիւն են զիմում: Ապա պաշտպանել կամենալով իւր ուղիղ դաւանութիւնը՝ հարկ է տեսնում նախ հերքել իւրայնոց դէմ եղած այն սուտ ամբաստանութիւնները, իբրեւ թէ իրենք մի բնութիւն դաւանելով՝ հետեւող են հանդիսանում Երեւութականների և Եւտիքէսի, այսինքն նոյն աղանդաւորների որոնց դէմ գրեթէ նոյն փաստերով մաքառում է իւր Ընդդէմ Երեւութականաց ծառի մէջ: Ծառայց է տալիս այստեղ հաստատուն փաստերով, թէ ինչ մեծ տարբերութիւն կայ իւր դաւանածի և Եւտիքէականութեան ու Երեւութականութեան մէջ: ապա մի առ մի թուելով ու հերքելով այն թիւր եզրակացութիւնները, որոնք անխուսափելի հետեւութիւն են քաղկեդոնական վարդապետութեան՝ վերջացնում է խօսքը ջատագովելով խաչեցարի գործածութիւնը սրբաբաացութեան մէջ:—Որտե՞ղ են ուրեմն իւրարու խիստ հակասական և տարտամ պարտաքաները: Մի՞թէ նոյն իսկ ծառի այդ պարզ և մի որոշ ժամանակի համար միայն հասկանալի բովանդակութիւնն ամենալաւ վկայութիւնը չէ, թէ ինչ ժամանակի մէջ նա կարող էր յառաջ եկած լինել Երկու բնու-

Թեանց՝ մանաւանդ թէ երկու կամաց, երկու ներգործութեանց ու խաշեցարի խնդիրը Հայոց համար հրատապ և հարեաններ չեա ունեցած վեճերի միջոցին զլիաւոր և առաջնակարգ խնդիր եղել է միայն ը—Ը գարեբուս և առաւել այդ ժամանակ նա այնպէս պարզ, կենդանի կերպով հասկացուել ու բացատրուել կարող էր ինչպէս հասկացուել ու բացատրուել է այս ծառի մէջ։ Թաջորդ շրջաններում ծիսական և ուրիշ երկրորդական խնդիրներ աւելի մեծ նշանակութիւն են ստանում և այդ շրջանների գրողը, մանաւանդ թէ կեդծողը, հազիւ թէ առանց նոցանից մէկն ու մէկը շօշափելու անցնէր կամ չենթարկուէր իւր ժամանակի ոգու ազդեցութեանը։ Բացի դորանից ներկայ ծառի մէջ կան այնպիսի հնարանութիւններ (արխայիզմ), ինչպէս օրինակ Մծղնէ անունը, որի վրայ մենք ուշադրութիւն ենք հրաւիրել արդէն մեր Երաւաշարանի մէջ և որ առ առաւելն ԺԲ. դարից յետոյ այդ նշանակութեամբ յիշատակուել չէր կարող։ Նորա սակաւաթիւ յիշողներից մէկըն է Օձնեցին իւր Ընդդէմ՝ Պաւլիկեանց ծառի մէջ, որ և ամենից լաւ գիտէր այդ բառի նշանակութիւնը, որովհետեւ շատ է դործ ունեցել Մծղնէից հետ։ Եթէ այս ծառի մէջ դժուար հասկանալի տեղեր կան ու մի այնպիսի անիմաստ բառ, ինչպէս է եր. 19 «անէ», այդ ցոյց է տալիս միայն, որ նա ուրեմն ձեռքէ ձեռք է անցել ու շատ անգամ արտագրուել, երբեմն նաեւ համբակ գրիչների ձեռքով։ Ենթադրելով ապա թէ «անմահ և անապական էութիւն Բանին խառնեալ ընդ ապականացու և մահկանացու գոյութեանս և վեհագոյնն ընդ վատթարագունիս զուգամասնեալ՝ զերկուսն ի մի գոյացոյց, յեղափոխեալ ի ծայրագոյն բարի, և անապական կազմեալ աստուածացոյց» դարձուածը նոյն է ինչ որ «յեղափոխեալ աստուածացաւ»։ Հրաւիրում ենք կարգաւ օր. Ենորհալու գրուածները, որի անունը յիշել շատ են սիրում Մխիթարեանները, յատկապէս Ամայք զաւառգրած Թուղթը, որի մէջ Ենորհալին Եռ-

նաց հետ գործ չունենալով աւելի ազատօրէն է յայտնել իւր կարծիքները և օր Մխիթարեանները խոհեմութիւն են համարել չհրատարակել։ Նա թող վրայէ, թէ արդեօք այդ կէտը «հակառակ է ուղիղ վարդապետութեան»։

Գանք սակայն վերջապէս այն հարցին, թէ ներկայ ծառի վարդապետութիւնն ինչ չափով համաձայն է Թ. Օձնեցու միւս գրուածների մէջ եղածին։ Շիրակացին առանց խղճահարուելու ասում է, թէ Ընդդէմ՝ Երեսութեանաց ծառի «բացատրութիւններէն և ոչ մին կը դանենք ձեր հրատարակած ծառին մէջ», և ձեւացնում է, իրր մենք ևս ցոյց չենք տուել։ Արդարեւ մեր հրատարակած ծառից մենք միայն մի վկայութիւն յառած բերինք, բայց կարծում էինք բարեմիտ ընթերցողի համար այդքանն էլ բաւական կլինէր, և մեր հակառակորդները կարդալով այդտեղ՝ Այսպէս յերկուց ընտելեանց մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ խոստովանի ամենայն աստուածասէր հոգի»։

Կարգաւով անձամբ՝ զուգամասնեալ զերկուսն ի մի գոյացոյց, յետ միաւորութեանն ի բաց բարձելոյ յերկուս համանն»։ «երկաքանչիւրոցն անփոփոխելի բնութեանց ի մի բնութիւն շարադրեալ, «երկաքանչիւրոցն բնութեանց և կերպարանաց ի մի յատկական անձնաւորութիւն ընթացեալ»։ «միանալն յոյանապէս ցուցանէ զընտելեանցն անքակտելիւն և զմիութիւն», և այլ այսպիսի դարձուածների կ'ըջուէին ասելու, թէ «անձանօթն մի ըսելով զբնութիւնը և կոմ գըրիստոս ըստ ընտելեան», և ոչ թէ ըստ միաւորութեան կը հասկնայ», իսկ Օձնեցին «գըրիստոս կամ անձնաւորական միաւորութիւնը»։

Թէ «սորայս ասելը մի բնութիւն մարմնացեալ քանին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մի Գրիստոս» ևն ևն, ոչ հարկ է եթէ Շիրակացու քմահաճոյքից կախուած լինէր բառերին նշանակութիւններ տալ՝ բնութիւնը միայն այնտեղ բնութիւն կոչանակէր և մին այնտեղ մի կլինէր, որտեղ նորան ձեռքն տուէր և բայց մենք նորա քմահաճութիւններին հետեւելու պարտաւոր չենք և առանց

նորա աննպատակ առարկութեանց մէջ մտնելու կիրկնենք մեր պարզ խօսքը. Եովհ. Օձնեցին ընդդէմ Շրետութեանաց ճառը գրելիս աչքի առաջ է ունեցել այնպիսի աղանդաւորներու որոնք մի ընդմիջ չարաչար մտքով էին հասկանում և երկուշաբթու համար ամեն տեսակ մեղար բացատրութեանց էին դիմում ուստի սովորեցնում է նոցա թէ և յիսուսի երկու ասելը վտանգաւոր է, բայց միայն այն ժամանակի երբ մի Բնութիւն վրան չաւելացնենք: «Երկնիս յերկուց ասել Բնութեանց, երկուց մեծ զոյ, եթէ ոչ արժանապէս և զմի ասել Զրիստոսի Բնութիւն», «զի թէ և ասեմք մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ, ոչ այդպէս խելայեղ մտածութեամբ, որպէս թէ միոյն ի միւսմէն բարձեալ: Միթէ միւս ճառի մէջ ևս հեղինակը կռիւ չէ վարել այդպիսի խելայեղ մտածութեանց դէմ և նոյն կարծիքին չէ, թէ զմին ասել բնութիւն, եթէ որպէս պարան է ասել՝ ըստ ճշմարտութեան կարգի ոչ ասիցէք, բազում շանց հոմատեսակք եղանիցիք»: Թէ անհասանելի միաւորութիւնն և ոչ բնութեանցն այլայլութիւն առաջնորդեն մեզ զմին ասել բնութիւն մարմնացեալ Բանին: Կարծում էք միթէ, որ Հռովմի աստուածաբանները Ձեզ՝ Միթիթարեաններիդ, այժմ ևս թոյլ կտան զմին ասել բնութիւն մարմնացեալ Բանի: Խոստովանելով «ապա ուրեքն մի բնութիւն և մի դէմ Զրիստոսի» և եթէ թոյլ տուել են՝ սեւ սպիտակ դարձնելու արհեստի միջնորդութեամբ չէ՞ եղել կամ ի շընորհս Ձեր հոռմին մատուցած ծառայութիւնների: Հրաւիրում էք մեզ նաև «Դմաստասէր կաթողիկոսի ժամանակ գումարուած ժողովի կանոնները կարգալ, որպէս զի մեր պատըմները տեսնենք. շատ բարի կարգանք Ը. և Դ. կանոնները. Արժան է և զհացն անխմոր և զգինին անապակ հանել ի սուրբ սեղանն», «Պարտ և արժան է զխաչեցարն երիցս անգամ զհետ բերել».— Եոյն-հռովմէական եկեղեցւոյ դէմ չեն կարգուած այդ կանոնները և նոցանից մէկն ու մէկը բաւական չէր արդեօք, որ Օձնեցու ժամանակակից այդ եկեղեցին եօ-

թանանեկին եօթն անգամ բանադրէր նորան, այստեղ կանոնների դնողն ու իւր ճառով խաչեցար պաշտպանողն անհրաժեշտ է արդեօք, որ տարբեր անձեր լինին ծէսեր ենդոքա ի հարկէ և դաւանութեան հետ զործ չունին. փորձեցէք հապա դուք, որ Դմաստասիրի հաւաքաւ ժառանգորդներ էք կամենում լինել և հայկական ծէսերի հաւատարիմ աւանդապահներ, այդ կանոններից մէկն ու մէկը պահանջ՝ «զգինին անապակ հանել ի սուրբ սեղանն», կամ «զխաչեցարն երիցս անգամ զհետ բերել»— և այն ժամանակ կտեսնէք, որտեղ է պատրանքը: Սակայն բաւական է:

Մեզ մնում է տեսնել՝ զօրութիւն ունի Շիրակացու այն առարկութիւնը դո՞նէ, թէ «Օձնեցւոյ ոճն ու լեզուն այնքան կրտարբերին անծանօթի լեզուէն և ոճէն, որքան երկինք՝ յերկրէ»: Մենք լեզուագէտ չենք և սելորդ ենք համարում լեզուի մասին վիճել մի մարդու հետ, որ մեր «պասական լեզուն լաւ հասկնալու վիճակի մէջ ըլլալը» չէ ընդունում: Կիսնորքեք միայն մեզ հաւասար հասկացողներին համեմատել մեր հրատարակած ճառը մի կողմից Ե. Օձնեցու միւս ճառերի և միւս կողմից Սիմէոն կաթողիկոսի գրուածների հետ և տեսնել՝ որտեղ է մերձաւորութիւնը և որտեղ հեռաւորութիւնը: Եթէ մեր դէմ եղած փաստը միայն այն է, որ այդ ճառի մէջ Հայկզ. ըստարանի վկայութեամբ «երբէք մեր նախնեաց քով չգործածուած» բառեր կան այդպիսի բառեր մենք ևս, որքան կուզէք, կորոյ ենք բերել Ե. Օձնեցու միւս գրուածներից, ահաւասիկ՝ երազագրանելի, ըրեւելայեւելանաց, ներհորդեցի, դժոխադատելի, նախաճաւելալ, յառգերազանցազոյնն, վերոտնելով, ներկազմնալը, թարախածուծք, անկարածածկելի, տարրատուփովին, փոխաբոսեալ, ներխորհրդոսն, իւրեանցացոյց, ներքատակեմ, ներլինելովինն, յետամտականալար, ներքսածողականք, գկիւրնդունակութիւնս, հողածնիցելոյն, վարակեալ, պական օտարոտի բարդութիւններ են դոքա միթէ, քան ձեր յառաջ բերածները. կամ ինչու վերաթեմալ, վերոտ-

նելով՝ վարարկեալ ասողը՝ ստորաքննելով՝ վայրագարկեցան չի ասի՝ յարահիսեւր յարա-
ռոցեալք, յարադրեաց գործածողի համար՝
յարակացուցից, յարաքարդելով օտարոտի՞
է միթէ։ Ախորժակի բան է ի հարկ է. իսկ
մեր ախորժակով մանաւանդ թէ հասկացո-
ղութեամբ, բաւական է միայն համեմատել
նոր ճառի և «Եղադս կարգաց եկեղեցւոյ»
երկասիրութեան սկսուածքը՝ «Զաստուածա-
լին և զկենդանարար Հոգւոցն Սրբոյ... պըտ-
ղաքեռեալ ի խորհուրդ եկեղեցւոյ» — համոզուե-
լու համար, թէ երկու տեղերում ևս գրողը
նոյն տրամաբանութիւնը, նոյն լեզուն ունի։

Դժբաղդաբար այս յօդուածը մեր ցան-
կութեան հակառակ չափից աւելի երկարեց, և
մենք միջոց չունինք այլ ևս երկար կանգ առ-
նելու վերև նշանակած երկրորդ կէտի վերայ.
Թէ և այդ մասին երկարաբանելու հարկ էլ
չկայ, քանի որ նախորդ յօդուածով բաւա-
կանաչափ ընդարձակօրէն պարզել ենք մեր
հայեացքները և արդէն այնտեղ տուել ենք
Շիրակացու գրիթէ բոլոր առարկութեանց
ընդհանուր պատասխանը. «Կիրակի Աղէքսան-
դրացու, Անտիոքացիների, Եփեսոսի և Բաղ-
կեդոնի ժողովների անունները լսած պէտք է
չլինել՝ պնդելու համար, թէ յերկուց բնու-
թեանց մի ընումիւն, կամ մի անձն յեր-
կուս ընումիւնս ասել միևնոյնն է»։ Պարզ են
կարծեմ այդ խօսքերը. իսկ եթէ Դուք, Շիրակա-
ցի Հայր համոզուած էք, որ «Լեոնի և Բաղկեդո-
նականաց զաւանութիւնն» ոչ մի տարբերութիւն
չունի «որ է ըստ բնութեան յերկուց» դարձ-
ուածից՝ առէք եկ. պատմութեան ու զաւա-
նանքների պատմութեան մի դասագիրք ու
կարդացէք. վիճելն աւելորդ է։ Չեր ճար-
տար հարց ու պատասխանների մեր բե-
րանով Չեր ասածները հաստատելուն ու
ճատագովելուն համար գուցէ Չեզ շատ բար-
ձրը թուանշաններ կրնէին այն զարոցներում
ուր սովորեցնում են սեւը սպիտակ դարձնե-
լու արուեստը, բայց մեզ վերայ ապահով ե-
ղէք, այդ խաղերը տպաւորութիւն չեն թող-
նում և Չեր տուած հարցերին վստահու-

թեամբ մեր կողմից «Չդիտեմ» պատասխաններ
նոյնքան խղճալի է, որքան մեր իրը «Վենետ-
կում դանուած ժամանակ» արտասանած այդ-
պիսի «Չդիտեմ»-ներով մեր հայկական մա-
տենագրութեան մէջ ունեցած տգիտութիւ-
նը հաստատելը։ Ամեն կարգացած մենք ու-
սումասիրած չենք համարում և Չեզ պէս
նախնեաց բոլոր գրուածները կարգացած և
ուսումնասիրած չլինելով՝ կամաչէինք միայն
այն ժամանակ, երբ մեր չգիտցածը իրրե զիտ-
ցած ծախէինք։ Սակայն մեր ունեցած դոյզն
ծանօթութեամբ հանդերձ համարձակօրէն
կանգնեք, մեր Եկեղեցւոյ բոլոր հայրերը՝ ինչ-
պէս Չեր հին այնպէս և նոր անուանած
եկեղեցւոյ ամենքը, որոնք հայր անուան ար-
ժանի են՝ դաւանել են միշտ այսպէս կամ
այնպէս յերկուց ընումեանց մի ընումիւն,
ինչպէս ս. Կիրակի և ոչ երբեք մի անձն յեր-
կուս բնութիւնս, ինչպէս Բաղկեդոնի ժողովն
է դաւանում։ Չեր յառաջ բերած բոլոր վը-
կայութիւնները հայրերից առաջին կարգին
են պատկանում. բերէք հապա մէկը, որ պար-
զապէս երկրորդը բովանդակէր։ Դուք ասում
էք, թէ մենք Կիրակիի վարդապետութեան
ոչ պարզութիւնը և ոչ խորութիւնն ըմբռնած
ենք, աւելի նուազ «Արարատն ընթերցող
տէրտէրները» բարի. ուրեմն թոյլ տուէք մեր
և մեր տէրտէրների հակացողութիւնից ճար-
ձրը Չեր նրբին բացատրութիւնները մի կողմ
թողնել և հաւատացնելով Չեզ այնուամենայ-
նիւ, որ մենք Տիւպինգէնի, Փարիզի և Մար-
բուրգի մատենագրանների մէջ ամիսներով
առաջներս ենք ունեցել ս. Կիրակիի գրուած-
ները պարունակող Migne-ի ու Mansi-ի ահագին
հատորները՝ մի միայն վկայութիւն բերել. «Դոս-
տովանիւք... ոչ երկուս ընումիւնս զմի Որդին՝
մին երկրպագելի և միւսն ոչ երկրպագելի այլ
մի ընումիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացեալ»։
Փորձեցէք հապա այդտեղ ևս առանց «մա-

* ἐμολογούμεναι . . . οὐ δύο φύσεις τὸν ἕνα υἱὸν μὴ
προσκυνήτην καὶ μίαν ἀποσκυνήτον, ἀλλὰ μίαν φύσιν τοῦ θεοῦ
λόγου σεσαρκωμένην. (Ardgins. Migne 76, 1212)

Թեմաթիկական մին՝ երկու հասկանալու՝ պըն-
գել թէ նոյն իմաստն ունի ս. նիւրեղի «մի
բնութիւնն» ինչ որ քաղկեդոնի ժողովի սահ-
մանած՝ «յերկուս բնութիւնն»*, և թէ Թ.
Օձնեցին քաղկեդոնական մոգով է հասկացել
նորան, երբ իւր Ընդդէմ՝ Երեսուցականաց
ճառի մէջ վկայ է կոչում՝ «սոստովանել ի
քրիստոս՝ մի գէմ մի անձն և մի նորա
ընտրելն»:

Դուք «հակապատմական ուրացութիւն»
էք անուանում մեր ասածը, թէ Հայոց եկե-
ղեցին «այդպէս կոչուած միաբնական կամ
եւտիքական վէճերի մէջ չէ մասնակցել» որով-
հետեւ արդի պատմագրութեան չափազանց
լաւ ծանօթ լինելով՝ այն հասարակ բանը չգի-
տէք, որ միաբնական կամ եւտիքական՝ ար-
դի եկեղեցական պատմութեան մէջ կոչուում
են քաղկեդոնի ժողովից յետոյ եղած վէճերը
մինչև Թուստին Ա.ի թաղաւորութիւնը (518
թ.) կամ առ առաւելն մինչև Ծ. տիեզ. կոչ-
ուած ժողովը (553 թ.ին): Եւ մինչ մենք հաս-
տատել ենք կամեւում թէ մեր եկեղեցին իւր
առանձին կազմակերպութեամբ այդ վէճերի
ծնունդ չէ, մինչև Ներսէս Բ. Աշտարակե-
ցին նոցանով չէ զբաղուել, նայել է հետեւա-
բար նոցա վերայ իբրեւ դրսից եկած խնդիր-
ների վերայ՝ ընդունելով կամ մերժելով ըստ
իւր ներքին համոզման, ոչ ինքն նոցա պատ-
ճառաւ իւր ընթացքից շեղուելով և ոչ նոցա
մի նոր ընթացք տալով՝ ազարդիւն վստահ
չէ Ձեր կողմից հարցեր շարել ցոյց տալու
համար, որ մեր Է. Ը. և յաջորդ դարերի
հայրերին զբաղեցրել է Բնութեան խնդիրը—
Ազարդիւն չէ՞ն նաեւ Ձեր բացականչութիւն-
ները՝ իբր մեր «Հայաստանեայց եկեղեցին» իբրեւ
մի անբաժանելի ամբողջութիւն հազար չորս
հարիւր տարիներէ ի վեր կախ մղած է եր-
կարնակութեան գէմ հաստատելը նոյն լինելի,
ինչ որ ուրանալ նախնի ժամանակներում և
այժմ բազմաթիւ հայերի իրենց ուխտին
զրժելն ու քաղկեդոնականութիւն ընդունելը:

Որ մենք Եզրների վահաններ ունեցել ենք՝ այդ
ժխտելու հարկ չունինք ամենեւին ինչպէս Դուք,
անսխալականութիւն պաշտպանելով՝ հարկ ու-
նիք ժխտելու Ռնորիոս Ա. պապի ներձուածող
և Վիկտոր Զեփիւրին ու Կալիստ պապե-
րի Միլիշիանական լինելը, և կամ խոհեմու-
թեամբ լռելու պատմական անհերքելի փաստե-
րի առաջ, ժշգրիտ քննադատական պատմու-
թիւնը թող ցոյց տայ, որ Ներսէս Շինորը
Ներսէս Համբրոնացին, ով կուզէ՝ քաղկեդո-
նական է եղել, մենք պատրաստ ենք այդ ևս ըն-
դունելու. բայց միթէ դորանով եկեղեցու ամ-
բողջութիւնը քակտուած կլինի. քակտուած էք
համարում Դուք միթէ Հռոմէական եկեղեց-
ւոյ ամբողջութիւնը նորանով, որ բազմաթիւ
պապեր է ունեցել՝ մարդ անուան իսկ անար-
ժան, ուր մնաց թէ քրիստոնեայ, կախկոպոս
կոչուելու. որ անթիւ քրիստոնեաներ դուրս
են եկել այդ եկեղեցւոյ զրկից և ուրիշ զա-
ւանութիւն ընդունել:

Հարկաւ երբ Ձեր «հնագոյն և անսխալ յի-
շատակարանները» ցոյց են տալիս, «թէ, Գիւ-
տէն մինչև Ծ. Աշտարակեցին, սորա յաջորդ
Ծովհանէս Գարեղնացիէն—ի բաց առեալ
Աբրահամ կաթուղիկոսը (միայն միթէ, ուրե-
մն ինքը Գարեղնացին, Եղիա կաթուղիկոսն
ևս քաղկեդոնական են եղել)»—մինչև Ծովհան
Օձնեցի՝ ամենեքին միաբան կացին յեկեղե-
ցիս չորսմոց՝ մենք ասում ենք, որ Ձեր ան-
սխալ յիշատակարանները չտեսնուած զօրու-
թիւն ունին ուրեմն տպագրեալ պատմութիւ-
նը յեղաշրջելու և մի նոր զարմանալի պատ-
մութիւն հիւսելու, ուր քաղկեդոնական կա-
թուղիկոսը ոչ քաղկեդոնականին հետեւում է
այնպիսի արագութեամբ և այնպէս անըն-
մարելի կերպով մինչ ժամանակակից պատ-
միչներն անգամ չգիտեն, երբ իրենց եկե-
ղեցին քաղկեդոնական է եղել և երբ ոչ:

Երեւի անցեալ յիշատակարանների վե-
րայ վստահացած է կրկին, որ ապացոյց էք
պահանջում մեր այն ասածի համար, թէ
միաբնակ կոչուած եկեղեցիներէից ոչ մէկը հե-
տեղ չէ եղել Եւտիքէսի Պատմական հիւն

յիշատակարաններ էք կամենում: Կարդացէք օր. Յովհ. Եփեսացու պատմութիւնը (գերմ. թարգմ. Schönfelder, 1862). Նորերն էք կամենում: Կարդացէք՝ Krüger. Monophysitische Streitigkeiten, 1884: Կամ արդէն մի անգամ ցոյց տուած՝ Loofs, Leontius von Byzanz, 1887: Բայց կան պատմական եղելութիւններ, որոնք ապացոյցի կարող են. թէ չէ Դուք կենէք կպահանջէք մեզինից ապացուցանել, որ հարեւնեքը նետառական չեն: որ Ձեր կողմից մեզ իբրեւ Եկ. պատմութեան հարուստ ու անպատ արդիւր ներկայացրած Մանիքէապաղիկեան թոնդրակեցուց աղանդի երեւիլ ուսումնասիրութեան մի շարք յայտնութիւնները ստոյգ չեն. որ օր. եթէ Արիանոսութիւնն և ուրիշ շատ աղանդներ՝ դոնէ Բ. դարում յայտնուած Արդիանոսը չէին կարող Գ. դարում սկըսուող «Մանիքէութեան ծնունդ» լինել, որ Սպանիացի Պրիսկիլաննի (վերջերն Ավիյալի կպիսկոպոս) հետեող «Պրիսկիլականութիւնը» Պրիսկիլայ բաղմահարուստ և հրապուրող կնոջ ձեռքով չէ յառաջացել էին:

Ապացոյցներ բերելու մէջ մենք Ձեզ հետ հաւասարուել ի հարկ է կարող չենք. Դուք ունիք ապացոյցներ, որոնց առաջ պատմագէտների ամբողջ աշխարհն ամփրեբան կմնայ: Ահաւասիկ յոսորովիկ թարգմանչէն առած Ձեր զեղեցիկ փաստը. «Մապէս և վասն կրկին ասելոյն ի Զրիստոս կամս և ներգործութիւնը» եթէ ըստ բնութեան դք զայն ասիցէ զոյ՝ ոչ արտաքոյ ճշմարտութեան գտանի ասացեալ... Իսկ թէ ըստ միաւորութեան և նմին ինքեան միաւորեցելումն ժպընցի տալ երկուս կամս և երկուս ներգործութիւնս՝ հետի ի ճշմարտութենէն և Մաքսիմոսի ի ներքոյ անկեալ սղալմաւքն դատադարտեսցի. քանզի ուր ապա այնուհետեւ երեւեսցի վեհագունին յողթիւ... Ձի ինքն Բանն Աստուած զմարդկայինն իւր ուղղէր զկամս և ինքեան ազդմամբն զմարմնոյն իւրոյ շարժէր ներգործութիւնս և կիրաւ:

Ի նկատի առէք նախ ընթերցող, որ այստեղ յիշուած Մաքսիմոսը Է. դարու կէսերին

ազրոյ մի կրօնաւոր էր և այդ ժամանակ Միակամայից յարուցած վեճերի մէջ զլիաւոր և սովորականագոյն ջատագովն երկու ներգործութեանց եւ երկու կամքերի վարդապետութեան, ուստի և նոստանդ Բ. կայսրից կալանաւորուելով՝ տանջանքների ենթարկուեցաւ ու լազերի աշխարհն աքսորուած մեռաւ, և այդպէս խոստովանող անունը ժառանգեց: Արդ, մենք ամենքս յոսորովիկ չենք ուսումնասիրել և Շիրակացու չափ Հայոց լեզուի հմտութիւն չունինք. բայց ի հարկէ ամենքը մեզ հետ վերի խօսքերից այն հասկացան, թէ՛ ով յանդգնում է միաւորեալ Զրիստոսի մէջ երկու կամք և երկու ներգործութիւն ընդունել, նա Մաքսիմոսի (որ ուրեմն նոյն է ասել՝ Եպն Ղոռմէական եկեղեցւոյ գաւանդութեան) սխալանքների մէջ կրննի որովհետեւ երբ աստուածային և մարդկային բնութիւնները միանում են՝ վեհագոյնը այսինքն աստուածայինը, անշուշտ պէտք է յաղթէ և Բանն Աստուած ուղղած լինի այն ամենը, ինչ որ մարդկային է. ուրիշ խօսքով այդտեղ այլևս առանձին մարդկային և առանձին աստուածային կամքերի և ներգործութիւնների մասին խօսք լինել կարող չէ: Բայց... այդ խօսքերը ծառայում են Շիրակացու համար իբրեւ զեղեցիկ փաստ, որ յոսորովիկ և նորա հետ միասին Հայոց հին եկեղեցին, Զրիստոսի մէջ «յետ միաւորութեան» երկու բնութիւն, երկու ներգործութիւն և երկու կամք է ընդունել: Ի՞նչ կարելի է ասել հապաւն աղբյուրի մարդու, այդպիսի փաստի դէմ:

Սակայն այդ զեռ ոչինչ, մարդիկ սխալական են՝ սխալի դէմ խօսք գտնել միշտ կարելի է. մի ուրիշ բան, որի դէմ զժողարանում ենք խօսք գտնել՝ այդ Ձեր, Միսիթարեանների, սիրոյ և միութեան հրաւերն է: Այդպէս ուրեմն. Դուք առանց քաշուելու ասել կարող էք, թէ ուրիշ եկեղեցիներ իբրեւ անջատեալ իբրեւ հերձուածող, իրաւունք չունին ոտնձգութիւններ անելու Հայոց եկեղեցւոյ դէմ՝ ընդ միութիւն պահանջելու: Բայց Դուք իբրեւ կաթոլիկեայք ունիք — և ոչ միայն ասում:

այլ և իրական ջանքեր էք դործ դնում նոյն ուղղութեամբ (ապահով եղէք, եթէ ուրիշներին յայտնի չէ այդ մեզ յայտնի է) — և Ձեր իրաւունքը դաւանարանական փաստերով ապացուցած լինելու համար՝ հրատարակում էք ի պատեն ժամու Գեղեցիկի աշխատասիրութիւնը: Դուք, որ առանց քննելու իրրե դաւանանք ընդունում էք, թէ ս. Պետրոս Հռոմում 25 տարի եպիսկոպոսութիւն է արել, ուխտ էք գնում նոյն այն վաւերական աթոռին, որի վերայ ինքը Պետրոս առաքելալը նստել է: Հաւատում էք Հռոմի շուրջ կատարուած բոլոր հրաշքներին: Հաւատում էք ս. Աստուածածնի տնակի Պաղեստինից իտալիա փոխադրուած լինելուն: Խորենացու պատմութեան վաւերականութիւնը իրրե դաւանական սրբութիւն էք պաշտպանում՝ քննադատներ և ազատամիտներ էք դարձել այժմ և իրրե Լուսաւորչի հարազատ զաւակներ, Լուսաւորչի տեսիլը կեղծիք էք համարում: Հայոց եկեղեցւոյ աստուածահաստատ, Ս. Էջմիածնի Հայոց Մայր եկեղեցի, Միածնի իջման տեղ լինելուն չէք հաւատում: — Եւ մենք, Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնեաներս իրաւունք չունինք Ձեր ոսնձգութիւններն երեւան հանելու: ատնութիւն և թշնամութիւն սերմանել է մեր ամենանուիրական պարտականութիւնը կատարելը՝ նորա մեր խեղճ, որդեկորոյս, դրսից ու ներսից հալածուած Մօր՝ իրաւունքները պաշտպանելը: Կարող էք պարծենալ՝ էջմիածնական հայեր էլ կան, որոնք այդ կարծիքին են: — Գեղեցիկն մենք յարգում ենք իրրե գիտնականի* և յուսով ենք, որ առիթ ու կարողութիւն կունենանք պատմական փաստերով նորա տեսութեանց տկար կողմերը ցոյց տալու: Բայց Ձեզ խղճում ենք իրրե հայ մարդոց, իրրե նուրբ քաղաքագէտների, ինչպէս և խղճում ենք այն բոլոր քաղաքագէտներին, որոնք Հայոց աշխարհի ամբողջական գիւղեր անհովիւ և անպատասպար մնացած տեսնելով — անհոգութեամբ հոգեւոր վարչութեան՝ (խիղճ

չունիք կամ Աստուծոց չէք վստահում) — և օգնութեան աղաղակներ լսելով մեկնում են իրենց զթած եւ մարդասէր ձեռքերը թշուառ ժողովուրդի թշուառ մնացորդներին սիրոյ եւ միութեան կապերով կապելու այս կամ այ համայնքի հետ: Սակայն մեծ է Լուսաւորչի Աստուածը:

Կ. Վ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ

ԿԱԹՈՂԻԿ ԾԱԾԴՆՅՈՒ

Պապական այն յանձնախումբը, որ պիտի քննէր անգլիկան եկեղեցու ձեռնադրութեան վաւերականութիւնը, հրատարակեց իւր ուսումնասիրութեան եղրակացութիւնը, որով անվաւեր է հռչակուում անգլիկան ձեռնադրութիւնը: Անգլիկան եկեղեցին կաթոլիկ եկեղեցու ծոցը կրկին յետ տանելու փորձն անյաջող անցաւ: Հակառակ բարեփոխների ցանկութեան. կարծուում է, որ բացի լորդ Հալիֆաքսից և նրա սակաւամիւ հետևողներից, ոչ ոք այլևս չէ հաւատում, որ մի օր անգլիկան եկեղեցին Հռոմից կը հպատակի: Քաղաքական մեծ թեմերն իրաւամբ նկատում են, որ այժմեան Անգլիկան բաղմութիւ առաւելութիւններ է ձեռք բերել բողոքականութեան շնորհիւ, որից հրաժարուելն հաւասար պիտի լինի քաղաքակրթական այդ արգասիքներից հրաժարուելուն:

Քրանսիայում կառավարութեան և կղերականութեան կոիւր շարունակուում է: Զընայելով արմատականների գոչին ու աղմուկին, որ ներկայ կառավարութիւնն կղերական են կոչում, Մեյլինի նախարարութիւնը խտուութեամբ հալածում է կաթոլիկներին: Վերջերս հրապարակական թափօրներն անգամ արգելուեցան Ֆրանսիայում: Կաթոլիկ միաբանութիւնների վրայ դրուած հարկի մի երրորդն անգամ չէ ստացել կառավարութիւնը: 1 / միլիոն ֆրանկից 400,000 ֆր. հազիւ են վճարուել ինքնակամ: մնացածը ձեռք բերելու համար կառավարութիւնը աճուրդի է հանել մի քանի միաբանութիւններին պատկանող հնձերը: Զը նայելով գրան էլիյոյս չը կայ բոլոր հարկը ժողովելու:

Յովհաննա Դ'Արքի արձանի բացումը տեղի ունեցաւ վերջերս Ռայմսում: այդ հանդիսին ներկայ էր և հասարակապետութեան նախարարը, Հայրենիքի փրկչուհու արձանի այս բացումն էլ ա-

* Թէ նա ինքն ինչ կարծիք ունի մեր մասին, երեւի այդ եւս իմացու էք: